

Т. Закидальський (Канада)

СКОВОРОДА — НАРКІС У КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ

Філософія у вченні Сковороди — це процес самопізнання, яке веде водночас до відкриття структури світу, місця мислителя у світі та основ морального життя. Отак природа мислителя — Наркіса, який пізнає в собі істину, знаходить вислів у його науці про великий світ — макрокосм, малий світ людини — мікрокосм і в моральній доктрині про щастя. До якої міри можна твердити, що філософія Сковороди віддзеркалює його особистість?

Деякі дослідники його творчості стверджують, що його особистість уповні розкривається в його філософії, інші звертають увагу на розбіжність між

думкою Сковороди та його характером і життям. Я спробую розглянути це питання у свій — аналітичний — спосіб. Для цього треба уточнити ключові поняття праці, гри, муки і забави.

1. Праця і гра

У повсякденній мові розрізняємо працю від гри. Під працею маємо на увазі цілеспрямовані дії, мета яких лежить поза ними. Натомість ігри — це самодостатні дії; це поняття, які не є засобом до чогось іншого. Ціль праці лежить поза самою дією в тому розумінні, що вона логічно незалежна від дії, що її можна описати незалежно від операції, яка здійснює її. У праці основним компонентом є мета, не дія, тому праці визначаємо і класифікуємо за цілями, а не операціями чи методами. В економічній сфері ділимо праці за їх виборами, наприклад, на хліборобство, молочарство, столярство і суднобудівництво. Операції, за якими ці вироби виготовляються, міняються відповідно до технології та організації. Одначе, поки їх мета залишається незмінною, визначення праць лишається те саме.

Натомість ігри визначаємо зовсім інакше: не за метою, а за правилами. Зі зміною правил чи процедур постає нова гра. Мета європейського футболу, англійського регбі та американського футболу — та сама: забити гол. Одначе це три різні гри. Правда, можна говорити й про мету гри, але треба підкреслити, що ця мета зовсім відмінна од мети, яка характерна для праці. Ігри не мають незалежної мети, тобто мети, яка може бути визначена поза правилами самої гри. Та не всі ігри мають навіть внутрішню мету: в деяких іграх немає ні кінця, ні висліду, ні переможця.

Різниця в логічній структурі праці і гри зумовлює те, що ми займаємося працею задля мети, а грою — задля самої дії. У праці дія — це лише засіб, і вона оцінюється ефективністю та економічністю в осягненні висліду. Натомість у грі сама дія важливіша від висліду. Гравець, який більше зацікавлений виграшем, ніж самою грою, має невідповідне наставлення: він трактує гру не як гру, а як працю.

Ми оцінюємо майстрів за вислідами їхньої праці, а гравців — за вмільстю і стилем гри. Ми трактуємо працю, але не гру, як щось серйозне і важливе, як щось, що зачіпає інтереси цілого суспільства. Чому? Тому, що цілі праці мають безпосереднє або посереднє відношення до наших життєвих потреб. У кінцевому підсумку цілі праці визначені біологічними потребами нашого організму. У грі людина звільняється від цих потреб: тому деякі філософи вважали гру за істинно людську форму існування.

Щоб з'ясувати наше зацікавлення даною працею, досить показати її відношення до життєвих потреб. Натомість зацікавлення грою не підлягає з'ясуванню.

Щодо деяких занять виникає сумнів, як їх визначити — як працю чи як гру? Ми вживаємо вислів "наукова праця", але чим це виправдати? Сумнів виникає з того, що наукову теорію чи науковий вислід неможливо визначити незалежно від наукового методу. Щоби вважати мету науки чимось незалежним від її методу, мусимо визначити її вельми абстрактно — як істину або знання. Такий крок зумовлено тим, що, крім радикальних змін у методах науки, ми вважаємо історію науки розвитком одного й того самого заняття. Крім того, ми трактуємо науку як поважне заняття, а не як гру. Ми не вважаємо науковцем людину, яка займається наукою лише для того, щоб розважитись розв'язкою інтелектуальних загадок або суперечками з колегами.

2. Мука і забава

"Мука - забава" визначають заняття за іншим критерієм, ніж "праця - гра". Мука відрізняється од забави не логічною структурою, а психологією.

Мука у чистому вигляді - це заняття, сповнене турботи і відчаю, без проблиску найменшої надії і радості. На протилежному полюсі забава — це дія без найменшої турботи і неспокою, сповнена лише радості. У щоденному житті наші заняття лежать між цими полюсами. Ці заняття, що називаємо працею, звичайно лежать ближче до муки, бо в них є кілька збудників турботи: життєві потреби і непевність успіху, навіть за умови використання найкращих методів.

Ігри наближаються до забави, але й у них є елемент турботи: гравець повинен дотримуватись правил і стандартів майстерності. Мабуть, лише містичне переживання вільне від домішки турботи. Оскільки гра стає засобом до якоїсь зовнішньої мети — до матеріальної винагороди чи слави, вона перетворюється в працю і наближається до муки. Заняття, в якому душа досягає найбільшої напруги між турботою і радістю, можна назвати "працею любови". Закоханий переживає водночас найглибшу тривогу за добро улюбленої особи і найвищу радість з приводу її успіхів. Якщо безмежний відчай нижче людського терпіння, а містичний екстаз — надлюдський стан, то любов — це якраз суто людське переживання, це найповніший вияв людських можливостей.

3. Природжена праця

Якщо застосовуємо ці дві пари понять — "праця-гра" і "мука-забава" - до вчення Сковороди про природжену працю, то дійдемо несподіваного висновку, що у Сковороди, властиво, немає поняття праці. Те, що він називає "сродное дело" або "сродное делание", — це за своєю внутрішньою структурою справді гра. Тому, хто займається природною грою, гра є забавою. А хто займається неприродною грою, вона, є мукою.

У природженій праці головне є сама дія, а не вислід. Її виконавець одержує радість і втіху від самої дії, а не від мети, яку осягає. "Справжньому мисливцеві, — каже Сковорода, — більше радості дає полювання та праця, ніж смажений заєць на столі" (1994.- Т.1.- С.431). "Гляньте на життя блаженної натури і навчіться. Спитайте вашого мисливського пса, коли йому веселіше.

- Тоді, — відповідає вам, — коли жону зайця.

— А коли заєць смачніший?

- Тоді, — відповідає мисливець, — коли поганяюсь за ним" (1994.- Т.1.-СЛ23).

З цих прикладів ясно, що займатися природною працею — найбільша насолода, забава. І навпаки, займатися працею, яка неприроджена, — це мука. Сковорода пояснює це так: "Погляньте на kota, що сидить перед вами. Коли він веселіший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нірки, хоча, зловивши мишу, й не їсть її. Замкни бджолу в меді, чи не помре вона з туги в той час, коли може літати по квітоносних луках? Що є болісніше, ніж купатися у багатстві, та смертельно мучитись з того, що не маєш спорідненої праці? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а думками хворієш, коли позбавлений спорідненої праці, і немає нічого радіснішого, аніж жити за призначенням. Солодкі тоді труд тілесний, терпіння тіла й навіть смерть, коли душа, володарка людини, насолоджується спорідненою собі працею. Треба чи так жити, а чи вмерти" (1994.-Т.1.-С.123).

Інтерпретація праці як гри у Сковороди впливає з його метафізичного дуалізму. Тому що душа цінніша від тіла, її потреби він ставить вище від потреб тіла. Душа потребує себе реалізувати в дії, і тому сама дія, незалежно від її матеріальних наслідків, задовольняє душу. Цілі, з якими праця пов'язана, впливають із потреб тіла, а ці потреби в метафізичній схемі Сковороди другорядні. Тому людина повинна займатись лише добром своєї душі і не журитись потребами тіла. Ці потреби задовольнить сам Бог.

"Багато хто, потоптавши природу, вибирає для себе ремесло наймодніше і найприбутковіше, але цим вони лише ошукують себе. Прибуток не є утіха, але мусить слугувати для задоволення тілесних потреб, а коли це й утіха, то не для серця; утіху для серця матимете у спорідненій праці. Тим ця справа приємніша, чим спорідненіша" (1994.-Т.1.-С.432).

"Багатством живиться лише тіло, а душу звеселяє споріднена праця. Ось де зала солодкого її бенкетування. Тут вона, наче хитра машина, що обертається на повний хід, тішиться і, обходячись лише житнім хлібом та водою, не заздрить на царські хорони" (1994.-Т.1.-С.432).

Відмежовуючи природну працю від матеріальних потреб, він приписує задоволення тих нижчих потреб Богіві. Бог або природа забезпечує кожне створіння всім, що йому потрібне для життя і щастя.

"Коли свиня має харч, то хіба не дістати його нам? Та й де то ви бачили, щоб свиня чи наш брат, тетервак, з голоду помирили? Хіба не з жеровитості помирають і страждають? Чи може бути безумніший розум та мерзотніша невдячність Богіві, який думає про нас, коли боятися голоду? Адже потрібного ніхто не позбавлений. Нашо наклепи точите на володаря Всесвіту, чи губив би він своїх голодом? Насущний хліб подається від небесного Отця всьому живому. Будь тільки задоволений малим. Не бажай непотрібного і зайвого" (1994.-Т.2.-С.113).

Парадоксально, що людина, згідно із вченням Сковороди, повинна займатись лише своїми вищими, душевними потребами, а Бог займається її нижчими, тілесними вимогами.

Із вчення про природжену працю Сковорода виводить своєрідне поняття суспільства. Суспільне життя і поділ праці не мають жодного відношення до матеріальних потреб людини. Вони постають прямо з розподілу природних нахилів і талантів. Тому суспільне життя людини можна порівняти з театром, у якому Бог призначає кожному певну роль і виплачує кожному зарплату, яка йому потрібна на життя.

"Світ нагадує театр: щоб зобразити в театрі гру з успіхом і похвалою, то беруть ролі за здібностями. Дійова особа в театрі не за знатність ролі, а за вдалу гру взагалі хвалиться" (1994.-Т.2.-С.400).

У театрі, як і в житті, дійові особи своєю грою не забезпечують себе засобами на життя, їхньою єдиною метою і турботою — якнайкраще виконати дану їм роль. Про все інше, про всі їхні життєві потреби подбає той самий режисер, котрий призначив ролі.

Цей аналіз природженої праці підтверджений Сковородою розумінням його власної ролі в житті.

4. Роль Сковороди

Після кількох нетривалих спроб учителювати Сковорода зайнявся філософськими роздумами і писанням своїх діалогів. Під час цієї праці жив він на самоті з допомогою своїх друзів-поміщиків. У вступному слові до діалогу "Ікона Алквіадская" він описує своє життя так: "Писав я її, забавляючи неробство й проганяючи нудьгу..." (1994.-Т.2.-С.12).

Старовинну притчу про пустельника, яку він використовує у своїх творах, можна застосувати до самого Сковороди: "Пустельник жив у глибокій самотині. Він кожного дня при сході сонця входив у просторий сад. У саду жила прекрасна й надзвичайно лагідна пташка. Він зацікавлено дивився на дивні властивості отої пташки, веселився, ловив і так непомітно проводив час. Пташка, навмисне близько сідаючи, забавляла лови його й, здавалося, тисячу разів могла бути в руках, та не вмів її ніколи спіймати. "Не сумуй про це, друже мій, — сказала пташка, — що спіймати не можеш. Ти будеш вік мене ловити для того, щоб ніколи не спіймати, а лиш забавлятися". Якось до нього приходив його друг. Після привітання почалась дружня

бесіда. "Скажи мені, — запитує гість, — чим ти у дрімучій твоїй пустелі потішаєшся? Я б у ній помер від нудьги..." Та пустельник: "Скажи ж ти спершу, що тебе веселить у співжитті? Я би в ньому помер від суму..." — "Моїх забав три джерела, — гість відповів, — 1) подаю моїм домашнім і чужим посильне благодіяння; 2) добрий стан здоров'я; 3) приємність дружнього співжиття..." — "А я, — сказав пустельник, — маю дві забави: пташку і початок. Я пташку завжди ловлю, та ніколи не можу її спіймати. Я маю шовкових тисячу й один фігурний вузол. Шукаю в них початку й ніколи розв'язати не можу..."

"Мені твої забави, — каже гість, — здаються дитячими. Та якщо вони невинні й тебе можуть веселити, то я тобі прощаю". І залишив друга з потішним його початком" (1994.-Т.2.-С.13).

Ключ до цієї легенди знайдемо у розмові Еродія з Пішеком:

Е: ...Один чернець тисячу років ловив найпрекраснішу з усіх пташок птицю.

П: Чи знав він, що піймає її?

Е: Він знав, що ніколи її не зловить.

П: Для чого ж тоді пусто себе трудив?

Е: Чому пусто, коли забавлявся? Люди забаву купують. Забава — лікування й оживлення серця.

П: Чудний твій глум і дивна діатриба!

Е: Воістину чудна, дивна й прегарна птиця — вічність.

П: О, коли б вічність ловив, то недаремно трудився. Вірю, що вона солодша за мед. Отже, велике діло — серце, коли воно є вічністю!" (1994.-Т.2.-С.119-120).

Ловити вічність або розв'язувати 1000 вузлів, щоб знайти початок, — це займатись символами, з яких складається макрокосм і мікркосм — Біблія. Твори Сквороди складаються в основному із тлумачення символів, тобто із перекладів описів видимого світу і біблійних подій на філософські вчення про ідеальний світ вічних ідей. Таке заняття справді є забавою: філософ тут не шукає правди — вона зовсім легко доступна і він вже її віднайшов. Він лише тлумачить різні явища як втілення цієї вічної правди. Таке тлумачення є вільним, не обмеженим жодними логічними правилами чи емпіричними вимогами, тому його зовсім справедливо можна назвати забавою.

Друг пустельника має рацію, називаючи його заняття дитячим. Та в системі Сквороди немає іншої можливості для філософії: вона може займатись лише символами.

Якщо весь видимий світ — це лише тінь, темінь, болото, пил і ніщо, то він не гідний нашої уваги. Через його мінливість його неможливо пізнати, та навіть коли б це було можливо, то його не варто було б пізнавати. Нам лише треба знати ідеальний світ, а це знання зовсім просте, всім і всюди доступне. Отже, великих і впертих зусиль воно не вимагає. Що ж тоді залишається філософові, як не марна забава символікою? Природному філософові ця гра приємна і цікава, а от усім іншим вона видається смішною. Але це саме можна сказати про всі людські заняття. Якщо цей світ не має жодної вартості, то й тимчасове коротке життя людини у цьому світі та її щастя не мають вартості, і людська праця втрачає будь-який сенс.

Всі забави є несерйозні, тривіальні. Такий висновок логічно випливає із метафізичного підґрунтя філософії Сквороди. Та сам він цього висновку не прийняв і йому не підкорився.

5. Особистість Сквороди

Два вузли нерозривно в'яжуть Сквороду з цим світом, який він так критикував і зневажав у своїх писаннях: дружба і краса. Понад усе в житті він цинив дружбу.

"Бо що може бути більш приємне, солодке і животворне, ніж любов? Хіба мені не уявляються позбавленими сонця і навіть мертвими ті, що позбавлені любові, і я анітрохи не дивуюсь, що сам Бог називається любов'ю. Далі, хороша любов та, яка є істинною, міцною і вічною. Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо породжується тлінними речами, тобто багатством і т.ін. Міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ, які змінюються добродієм тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби. Тому, якщо тобі моя любов дорога, то не бійся, що вона промине. Бо поки ти шануєш чесноту, доти і любов зростає, подібно до того, як дерево непомітно з роками росте і само стає сильнішим, ніж смерть" (1994.-Т.2.-С.286).

Ця теорія любови непослідовна. Якщо любов залежить лише від спорідненості душ, і душі є вічні, то ж любов має бути вічною і безтурботною. Отже, любов — це ще одна форма забави. Однак, якщо любов залежить від чеснот, а чесноти можна набувати або втрачати в цьому житті, то любов мусить бути повна неспокою і турботи за стан дорогої душі та й радості за перемоги цієї душі над спокусами. Таким було ставлення Сковороди до свого молодшого друга — Михайла Ковалинського. В листі до нього Сковорода дає прекрасну характеристику не безкровної, абстрактної філософської любови, а глибоко людської любови, спрямованої саме на живу людину і її щастя в цьому житті:

"Але як не вболівати, мій друже, коли від мене відірвали того, хто був однією з найбільших моїх вірад і втіх. Ніхто більше за мене не радіє дружбі: це моя єдина втіха і мій скарб, і що ж дивного в тому, що, віддаючись печалі, я не дотримався міри. Ми вибачаємо тому, хто плаче, втративши дорогого коня, або віддається печалі після пожежі. Треба вибачити і мені, бо я не бачу того, хто для мене найдорожчий, і боюся за нього. Тим більше, що людська душа і друг, безсумнівно, цінніші за все інше. Коли б він був у безпечному місці, я менше непокоївся б, але ж він перебуває в панському дворі — кублі обманів і злочинів. Людина в твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обманові і впливові аморальності; я сам маю досвід, і тим більше непокоюсь — непокоюсь і маю право непокоїтись. Бо що мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватись? Ні про що не турбуватися, ні про що не переживати — значить не жити, бути мертвим, одже турбота — рух душі, а життя — це рух. Одні піклуються про одне, інші про інше; я ж турбуюсь про прихильні до мене, дружні мені душі отроків і юнаків. Але, де труд — там і спочинок. Де турбота, там і радощі. Скупий турбується про золото, страждає через золото, але іноді і тішиться золотом і щоб тішитись, віддається турботам і радіє втомлений турботами. Так і я люблю тривожитися душею за благополуччя друзів, щоб коли-небудь зазнати також і втіхи, хоч я її знаю уже й тепер. Бо що ж може бути солодше, як коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? ...Уяви собі, наскільки сильніше я непокоївся б, якщо б з тобою, хоч ти й не хлопчик, а дорослий, сталося щось погане. Адже заради тебе, одверто кажучи, заради тебе одного я залишив мій теплий приємний спокій, пустився на життєві хвилі, протягом двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю. Інакше ніякий архімандрит або ігумен монастиря не відірвав би мене від найсолодшого спокою на шкоду моїй репутації і здоров'ю, коли б значно раніше їх наполягань і вимог я не побачив тебе, коли б з першого погляду ти не полюбився б так моїй душі. Я думаю, ти пам'ятаєш, як я був обурений, коли тебе відвертали од занять грецькою мовою і особливо, коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не зробився викладачем німецької мови, — як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли у левиці відбирають її малят або у чадолюбивної жінки віднімають її дитину. І я зазнав тих почуттів, тому що бачив, як недалеко ти був би від загибелі, ставши учителем у панському дворі або звичайним учителем мови" (1994.-Т.2.-С.310-311).

Вічне турботи не викликає, як видно з прикладів, що на них вказує тут Сковорода. Його молодому другові загрожує розпуста й облуда панського життя, а це веде за собою не якусь вічну кару на тому світі — Сковорода взагалі у своїх творах не виявляє зацікавлення до загробного життя і нічого певного не каже про особисте безсмертя - а страждання і муки у цьому житті. Отже, Сковорода тут переймається тимчасовим короткотривалим щастям свого друга в цьому світі, де, здавалося б, ніщо не варте любови й турботи. І задля крихітки цього щастя він покидає своє безтурботне філософське життя, свою забаву вічністю і приймає всі приниження лукавого суспільства, щоб довести свого друга до душевного здоров'я і сили. Виходить, що деякі речі в цьому світі дорожчі йому від ідеального, вічного світу.

Хоч Сковорода не зізнається у своїй любови до природи, кожний його опис природи свідчить, як він милувався її красою. І це не краса абстрактних математичних формул, що ховаються за емпіричними явищами природи, це краса природних звуків і кольорів, що дані нам відчуттями. Це краса тої природи, що постійно змінюється і з'являється перед нами в різноманітних видах. Це та природа, яку у філософських творах він називає маскою, тінню, соломною і болотом.

6. Висновок

Філософія Сковороди не вповні висловлює його найглибші переживання і переконання. Надпис, який він просив зробити на своєму гробі "Світ ловив мене, та й не спіймав", стосується не світу природної краси і дружніх відносин, а суспільного світу лицемірства, розпусти і насильства, у якому він не міг знайти собі місця. Він не зумів у своїй філософській системі належно висловити й обґрунтувати свою любов до людей і природи. Під впливом платонічної традиції він відцурався (в думці, та не в серці) від усього чуттєвого і минушого. Та, беручи до уваги суперечливість і діалектичність його думки, в ній приховувалась можливість зовсім іншого настановлення до матеріального світу. Коли б Сковорода наголосив і розвинув тезу, що "уся погань дихає Богом і вічністю" (1994.-Т.2.-С.12) і "всі створіння є поле слідів Божих" (1994.-Т.2.-С.10), то він виправдав би свою прив'язаність до світу чуттєвих та короткотривалих явищ і збагнув би вагу і вартість людської праці та твореної нею історії. На жаль, він цієї можливості не добачив й у висліді створив філософську систему, яка віддзеркалює його душу лише у викривленому вигляді.